

GLÖM ALDRIG

FEM VITTNEN
FRÅN FÖRINTELSEN

Monica Hirsch

GLÖM ALDRIG – FEM VITTNEN FRÅN FÖRINTELSEN

© 2018 Levande Historia i Göteborg – Göteborgs Stad

Text och intervjuer: Monica Hirsch

Foto: Maja Kristin Nylander

Omslag: Auschwitz 2014, Maja Kristin Nylander

Sakkunnig i romska frågor: Ingrid Schiöler

Grafisk formgivare: Kristin Thunberg, Nyla Design

Tryck: Lenanders Grafiska, 2018

ISBN 978-91-639-6289-9

Tidigare av Monica Hirsch och Maja Kristin Nylander:

Det tysta arvet, om romer under Förintelsen, 2016

Tidigare av Monica Hirsch och Bagir Kwiek:

Det var en gång det som inte var, romsk sagobok, 2013

SIDA

INNEHÅLL

2

SIGMUND BAUM

16

ANNA ERIKSSON

28

PABAJ KWIEK

34

SAMIR MURATOVIC

42

DINA HONIGMAN

När eleverna fick se mitt nummer på armen tvingade de mig att berätta. Jag hade tagit med dem på en utflykt till en ö i Mälaren.

Hittills hade jag velat glömma och inte prata om det hemska jag varit med om, inte ens för min son. Nu, för första gången på över tjugofem år efter befrielsen, berättade jag min krigshistoria från Förintelsen.

SIGMUND BAUM

Född den 11 oktober 1926 i Będzin, Polen.

Under alla de gångna åren hade Sigmund Baum försökt förtränga sina krigsupplevelser. Men det var inte möjligt, det går aldrig att glömma. Elevernas intresse för honom och hans historia den gången fick honom att bege sig ut i skolor, kyrkor och organisationer för att berätta. När han efter hundratals föreläsningar gav sin allra sista för de engagerade gymnasisterna i Göteborg uppmanade han dem att föra hans historia vidare.

Sigmund berättar: Staden Będzin i södra Polen, där jag är född och där jag bodde med min familj som barn, var en typisk judisk stad med sina 46 000 invånare. Över hälften var judar. Jag hade två äldre systrar, Freda och Mania, och min yngre bror Artur. Hemma pratade vi polska, men när föräldrarna inte ville att vi skulle förstå talade de jiddisch. Vi levde ett judiskt liv, inte religiöst, men höll på våra traditioner och hade kosher (*judiska matregler*). Fast Freda köpte skinka som vi åt i smyg så att pappa inte skulle se det. Han gick i synagogan och ibland var jag tvungen att följa med. Jiddisch lärde jag mig senare i gettot och i olika läger. Jag umgicks bara med judiska kamrater. Trots antisemitismen i Polen hade staden Będzin en vice borgmästare som var jude.

Antisemitismen var utbredd innan kriget bröt ut och jag kommer ihåg hur de kastade sten på oss barn från ett katolskt hus när vi gick till vår judiska skola, Fürstenbergskolan, en mycket bra skola för ungdomar i hela Schlesien. Vi brukade samlas i en grupp och vänta på en äldre person, som såg till att vi kunde passera. Annars kom stenarna haglande. Ibland gav mamma mig fem Groschen till spårvagnen för att jag skulle slippa gå igenom det där området.

En dag 1938 väntade oss en fasansfull händelse, vi visste att det skulle bli en pogrom. Den dagen gick vi inte till skolan. Alla judiska affärer var stängda. Vi visste att plebsen skulle komma från byarna runt om. Men vi hade tur. Det fanns judiska Trägger, män som hämtade och bar tunga paket som kommit med tåget, och de männen var starka. Den här dagen organiserade

de sig och gick ut på stadens två broar och hindrade plebsen att ta sig in. Jag kommer ihåg den här dagen, det var en skräckens dag.

Men jag hade ändå en lycklig barndom. Pappa hade byggt ett hus som var relativt modernt med både varmvatten och vatten-toalett, telefon hade vi också. Huset var ganska stort med trädgård och balkong på både framsidan och baksidan. Vi bodde på första våningen. När jag fyllde tio år fick jag tio duvor i födelse-dagspresent. De hade jag på vinden och där kunde de flyga ut och in genom vindshålen. Jo, en lycklig barndom fram tills jag skulle fylla 13 år och var förberedd för Bar-Mitzva (*judisk motsvarighet till konfirmation*). Men jag fick aldrig uppleva den dagen. Kriget kom emellan.

ÖPPET GETTO

Det började med trakasserier mot judar, främst judar, redan första veckan i september 1939. En vecka senare brände tyskarna ner en tredjedel av staden, synagogan och de judiska kvarteren. Den natten glömmet man inte. Vårt hus låg närmast de judiska kvarteren, lågorna och all rök kom över till oss. Jag och min pappa satt på taket hela natten och hällde vatten på det. Taket var täckt av papp och asfalt och hade lätt kunnat fatta eld. Hela det judiska området brann ner och fyrtionio personer omkom.

Sedan, under krigets första år, inkvarterades folk i vår lägenhet, mer och mer folk, slutligen sexton personer, som tilldelats boendet av judiska myndigheter. Men vi hade det i alla fall förhållandevis bra så länge vi bodde i huset som låg inom ett öppet getto.

Staden var uppdelad, i centrum bodde tyskarna och dit fick vi inte gå. I det öppna gettot bodde bara judar, det var trångt där och det fanns särskilda spårvagnar för judar.

Ser du mig på bilden? Det är jag som 14-åring. Vi måste ha en armbindel med en stjärna, en Davidsstjärna. Senare var vi tvungna att ha en gul Davidsstjärna fastsydd på våra ytterkläder, på vänster sida, med texten ”Jude”. Barn också.

Zygmunt, 14 år, i gettot. Från och med den 1 december 1939 var judar i Polen tvungna att ha en vit armbindel med en blå Davidsstjärna.

Det kom order om att vi skulle samlas på idrottsplatser. Tyskarna, SS och Schupo (*Schutzpolizei*), genomförde selektioner där. Äldre, barn och familjer som inte hade det gröna arbetskortet skickades direkt till Auschwitz. De som jobbade för tyskarna i fabriker som producerade materiel till den tyska krigsmakten hade grönt kort och skyddades. Vid två tillfällen fick jag och min familj gå hem. Vi hade grönt kort. Pappa ordnade arbete åt mig, som kristen, på den ariska sidan, men jag klarade inte av ensamheten bara några hundra meter från min familj. Efter fem månader smugglades jag tillbaka till gettot.

1942 blev vi utkastade till ett stängt getto utanför staden, isolerat med taggtråd och vakter. Fattiga polska familjer hade jagats bort och nu togs judarna dit. Vi bodde i gettot i ungefär ett och ett halvt år. Då skulle det bli Judenrein, (*fritt från judar*) och vi transporterades alla till Auschwitz-Birkenau.

Auschwitz, Oświęcim på polska, ligger bara 46 kilometer från Będzin, men vi visste ingenting om vad som pågick där. Det hölls hemligt. Jag kommer ihåg transporten sommaren 1943, jag var 17 år, vi åkte en hel dag i lastvagnar. Men det var inte den värsta upplevelsen.

När vi kom fram, där på rampen gjordes det selektioner. Kvinnor och barn fördes åt den ena sidan, män åt den andra. Min lillebror Artur, bara tio år och mycket intelligent och snabb, befann sig med kvinnorna på andra sidan. Han smugglade in sig till oss och ställde sig i raden mellan mig och pappa. Vi skulle gå in i lägret. Då kom en SS-man och tog honom. Så den lille Artur gick själv till gaskammaren. Ensam.

TILLSAMMANS MED PAPPA

Jag hade tur som fick vara med min pappa, och i början var det han som hjälpte mig, mycket, han skyddade mig. Senare blev det tvärtom, när pappa blev sjuk och jag var den starke. Vi var tillsammans i Auschwitz i fjorton månader, det var ovanligt länge. De flesta levde inte där mer än tre, fyra månader. Min mamma och Mania, som då var 21 år, var i ett kvinnoläger där de plågades i fem månader innan de gasades ihjäl i januari 1944.

Min äldsta syster Freda, som jag tror var 25 år gammal, skickades direkt till gaskammaren vid ankomsten till Auschwitz. Den kvällen när gettot gjordes Judenrein hade hon övernattat hos sin kusin och därför inte transporterats tillsammans med oss. Fångarna hade gjort motstånd under transporten och en SS-man hade dödats. Som straff fick ingen leva.

Auschwitz-Birkenau var även ett förintelsläger med fyra gaskammare. Fyra krematorier med fyra skorstenar spydde ut mörk, tjock, sötaktig rök. Den lukten glömmar man inte, lukten av bränt kött. De brände kroppar utanför också och när liken inte brann hällde de på nafta eller något liknande. Mörk, stinkande rök låg som ett täcke över hela lägret.

I dag när du kommer till Birkenau är där så lugnt och vackert och grönt. Men på den tiden var det fruktansvärt torftigt. Det fanns inget gräs. I sådant fall skulle vi fångar ha ätit upp det.

I lägret fick pappa arbete på ett skrädderi, trots att han inte var skraddare, ett bra jobb kan man säga, och lite skyddat. Som allt i livet, särskilt i lägret, var det tur. Jag jobbade med olika saker, lastade grus i vagnar, utförde vägarbeten, byggde baracker. Jag hade också tur som fick rensa hundbaracker. De låg intill koncentrationslägret där SS hade sitt läger, och i hundbarackerna hittade jag lite hundmat att äta, det var gott.

Jag var frisk och stark för min ålder, tills jag fick tyfus. Man vågade inte gå till sjukhuset som fanns för fångar. Där visste man att det förekom selektioner och att de sjuka skickades till gaskammaren. Så jag fick hjälp av pappa och vänner att ta mig till jobbet med feber, tyfusfeber. Det var hemskt, mediciner fanns inte, men jag överlevde. Med pappas hjälp hade jag sedan olika och bättre jobb.

I ett angränsande läger intill våra baracker såg jag genom taggtråd romernas läger. De hade civila kläder, de hade sitt hår kvar, där fanns barn, vackra barn. Det var ett unikum. Jag hade inte sett barn på åratal. Jag pratade med en rom i min ålder, han var tysk, det minns jag och jag undrade vilken historia de bar på som fick behålla sina kläder och ha barnen. Fram till den

*Gettot utanför Będzin. Hit tvingades Sigmund och hans familj flytta 1942.
Cirka ett och ett halvt år senare tömdes lägret och de skickades alla till
Auschwitz-Birkenau.*

2 augusti 1944 då alla i det lägret togs till gaskammaren. Vi var inspärrade i våra baracker när detta skedde. Jag hörde skrik och gråt.

BLEV ENSAM

En dag när jag kom från mitt arbetskommando var pappa försvunnen, han fanns inte längre i baracken. Jag blev förvirrad och började fråga vad som hänt. Pappa hade skickats med en transport till ett annat koncentrationsläger i norra Polen, till Stutthof. Jag ville följa efter. Men det var omöjligt att ordna. Jag transporterades i stället först till koncentrationslägret Oranienburg, sedan till Sachsenhausen. Nästa läger var Ohrdruf, ett mindre läger, en filial till Buchenwald. Där byggde man fabriker, maskinhallar, i bergen, som skydd mot de allierade som kom varje natt och bombade.

Kan du tänka dig? På den tiden fanns elva miljoner fångar i Tyskland, då inräknat samtliga krigsfångar i alla fängelser, fångar i koncentrationsläger, alla tvångsarbetare. Och där jag är fångslad och kommer från jobbet en dag, då ropar en bekant: ”Sigmund, Sigmund, din pappa har kommit.” Så vi träffades igen i detta lilla läger. Det var en lyckostund. Efter det höll vi ihop.

Vi gick till fots till Buchenwald, var där en kort tid och därifrån transporterades vi med tåg till Flossenbürg i Bayern. Det var redan mars månad 1945, och det var kaos i lägret.

Vi tvingades ut på dödsmarscher. Det var nu april, fortfarande vinter och pappa var döende. Under sex dagar fick vi ingenting att äta eller dricka. Vi åt snö, gick och gick, och marscherade. Det var kallt och marschorder var tempo. Den som inte orkade fick nackskott.

Jag hade en kompis Piotr, polack, inte jude, vi hade blivit vänner i Ohrdruf och höll ihop. Utan honom hade pappa inte klarat sig. Han var stark. Han och jag bar pappa på våra armar hela vägen tills vi äntligen kom fram till Neunburg vorm Wald och befriades av amerikanerna, den 28 april 1945. De kom i sina

jeepar och tanks, vägen bakom oss var kantad med lik. Mer än sex hundra döda kroppar samlades i en massgrav.

STARTADE FRÅN INGENTING

Amerikanarna kastade sina militärransoner till oss, knäckebröd och kakor, whisky och cigaretter, skinka och allt möjligt. Sedan såg de till att det kom läkare och skötte om oss. Pappa togs direkt till ett amerikanskt militärsjukhus i Ravensbrück. Jag var mycket svag, vägde fyrtio kilo och var en kort tid på ett sjukhem i Neunburg. När pappa kom tillbaka och kunde gå igen ville han åka hem till Polen. Det hade börjat komma listor från Röda Korset, vi visste inte om mamma och mina systrar levde eller inte.

I Polen släppte de inte in oss i vårt hus, trots att vi kunde se in genom fönstren. Jag såg skåpet i barnrummet, där jag bott med min yngre bror. Vi hade officiella papper från stadsförvaltningen, men fick ändå inte komma in. De första tre nätterna sov pappa och jag på golvet på ett kontor. Ingen hjälp fanns.

När jag tänker tillbaka är det så att inget land som vi bott i, Polen, Tyskland, Sverige, har gett oss den hjälp som vi faktiskt behövde mest, psykologisk hjälp.

Vi började från noll. Båda två fick vi jobb och arbetade hårt, jag från sju på morgonen till två på eftermiddagen i en kemikalieaffär, pappa på ett varuhus. Varje dag efter jobbet tog jag spårvagnen till Katowice och på ett år läste jag in två gymnasieår.

Nu var jag frisk och nu ville jag leva, ta igen de sex krigsåren. Jag hade inte sett någon teater, inte varit på bio, ingenting. Jag ville gå ut och dansa, leva upp. På kvällarna när vi var klara vid notiden, då väntade en flicka på mig. Salomea hette hon, kom från samma stad som jag och hade också upplevt Auschwitz.

I domstol bekräftades att min mamma, mina systrar och min bror inte levde, att endast pappa och jag var i livet och att vi ägde huset. När jag hade tagit studenten sålde pappa det så att vi kunde andas ut ekonomiskt. Jag flyttade till Gliwice och började studera på tekniska högskolan.

*Familjebild med mamma Chaja, Zygmunt 5 år,
systarna Mania och Freda, pappa Szymon.*

Längst fram i mitten, Zygmunts syster Freda.

Salomea blev min fru. Vi gifte oss och fick barn, sonen Henryk. Pappa träffade också en kvinna som överlevt Auschwitz och gifte om sig.

LÅNGT SENARE I SVERIGE

Efter mina studier, jag hade specialiserat mig på gas- och ångturbiner, arbetade jag i Katowice inom tung industri i 20 år. Fram till 1967, då det hemska kom, den antisemitiska vågen. Fler pogromer, det var outhärdligt. När jag från säker källa fick höra att det skulle byggas läger för sionister, när jag hörde ordet läger, då packade vi två väskor. Jag hade en liten bil och vi åkte till svenska ambassaden i Warszawa. Vi fick visum inom fem minuter. I Warszawa träffade jag Piotr för sista gången. Jag hade fått en utmärkelse, pengar från polska staten, för att jag varit med om att ta fram en ny maskin. Det var ganska mycket pengar och till Piotr gav jag hälften.

Pappa levde inte längre, han dog två år tidigare. Så min ende son som nu var 14 år, min fru Salomea och jag och våra två väskor hamnade i Jönköping. Hon var ekonom och jag civilingenjör. På åttonde dagen började vi arbeta på fabriksgolvet utan att kunna ett ord svenska, jag i en pumpfabrik och min fru i tändsticksfabriken.

Vi hade tänkt emigrera till Kanada och åkte till kanadensiska ambassaden i Stockholm. Men på vägen tillbaka, jag hade för vana att gå in på arbetsförmedlingar, gjorde vi ett uppehåll i Västerås. För första gången på ett år intresserade sig en tjänsteman för mig. Han tittade i mina papper och sa: ”Kom klockan tio i morgon så ordnar jag intervju med en direktör.” Det var på Arosverket, ett kraftvärmeverk, och jag fick jobbet direkt. Min fru fick jobb på ASEA.

På verket hade jag en liten utredningsavdelning och till mina uppgifter hörde att ta hand om elever som gjorde sin sommarpraktik där, det ingick i deras ingenjörsutbildning. Efter några år blev jag ombedd att undervisa dem i fysik också, tolv pojkar och en flicka. En lördag och söndag tog jag med eleverna till en gammal byskola som verket ägde på ön Ängsö i Mälaren. Vi

*Huset i Będzin, här bodde Zygmunt som barn. Då var hälften
av stadens invånare judar, i dag bor det inga judar där.*

gjorde upp eld och grillade korv. När jag kavlade upp skjortärmarna fick de se mitt nummer på armen och började ställa frågor om kriget och Förintelsen.

Alla de hemska krigsupplevelserna och tiden i gettot har format mitt liv. Jag blev på sätt och vis envisare och starkare och kunde kämpa. Men det finns något som jag inte kan komma över. Min ende son, läkare i Göteborg, gick bort 37 år gammal. För att komma närmare våra barnbarn flyttade vi till Göteborg när vi gått i pension. Min fru dog 1999 och ligger nu bredvid sin son.

Nästan varje natt plågas jag fortfarande av mardrömmar, med återkommande upplevelser av fem selektioner, ett brutalt och tungt liv i Auschwitz, hunger, taggtråd med högspanning, den hemska röken och lukten från krematoriets fyra skorstenar som spreds dag och natt. Det finns ingenting som hjälper. Men dagarna klarar jag bra. Jag läser mycket och jag har familjen. Min hobby bridge som jag spelat i över sextio år är en trevlig sysselsättning som tvingar människor att både tänka och umgås. Nyligen skrev jag en bok, *Schmonces (onödiga småsaker)*, som innehåller korta berättelser med judisk anknytning.

Jag hade tur som träffade Judith, som ville vara tillsammans med mig. Vi gifte oss i Köpenhamns synagoga för arton år sedan.

Göteborg, vårvintern 2017

I Sverige ändrade Sigmund Baum stavningen av sitt förnamn, från Zygmunt till Sigmund.

Det är så mycket jag aldrig kan få veta, och eftersom mamma inte lever längre är det frustrerande. Hon berättade inte tillräckligt, och hon pratade inte heller ungerska med mig. Det var mycket hyschande. Ibland känner jag ett krav att ta reda på mer, ibland har jag ingen vilja att gräva i min historia.

ANNA ERIKSSON

*Född den 3 april 1960 i Grythyttan,
andra generationens överlevande.*

Anna Eriksson tillhör den så kallade andra generationen. Hennes mamma överlevde Förintelsen och kom till Sverige som flykting 1945. Många barn till överlevande har vuxit upp i den svåra tystnaden med föräldrar som försökt tiga om allt det ohyggliga de gått igenom, andra barn med det omvända, med ett ständigt berättande. Hemma hos Anna talade hennes mamma om vad som hänt henne, fast inte alls tillräckligt, och aldrig utanför hemmets dörrar. Där sänkte hon rösten. Inga utomstående skulle få reda på hennes historia.

Anna berättar: Jag känner mig väldigt dubbel. De sista åren mamma levde försökte jag fråga henne. Jag började göra anteckningar och ett släkträd som hon hjälpte mig med. Det gjordes till och med en sju timmars film, ett team kom hem och intervjuade henne för Steven Spielbergs stiftelse. Jag har bara sett filmen en enda gång, för många år sedan, och ibland tänker jag att jag ska visa den för mina barn. Men så kommer det där jobbiga över mig. Det är svårt att sätta ord på de känslorna.

Hemma har jag en stor låda med mammas minnen, brev på svenska och många brev på ungerska. När jag tar fram lådan börjar jag gråta, tårarna rinner. Nej, jag är inte så bra på att sätta ord på det jag bär inom mig, jag har aldrig bearbetat min egen smärta.

För ett tiotal år sedan gick jag med i en andra-generationsgrupp i Judiska församlingen i Göteborg. Det var en jobbarkompis som tipsat mig. Jag var där en del, men med våra olika behov och bakgrunder var det inte så lätt. Numer träffar jag en judisk kvinna som bor i en annan stad och vars föräldrar var polska judar. Även om våra historier skiljer sig åt är det ändå skönt att träffas och prata. Vi ses då och då. Ibland får man tag i rätt böcker, och när jag för många år sedan hittade Helen Epsteins bok, *De överlevandes barn*. Möten med andra generationen, var det första gången som jag fick en förklaring till att mammas minnen kan vara smärtsamma för mig också. Det var befriande. Författaren satte verkligen ord på just detta svåra att vara barn till överlevande från Förintelsen.

De jag umgås med, mina vänner, de är inte judar. Många av dem kommer från andra länder och har gått igenom hemska saker. Fast det är ändå inte lätt för dem att förstå min historia. Jag vet faktiskt inte ens om min man och mina barn förstår hur jag känner.

Och nu, när jag berättade för min dotter Miriam att jag skulle bli intervjuad sa hon: ”Jag kommer ihåg en gång när jag var på stan med mormor och började prata för högt om det judiska, då hyschade hon mig.”

ANNAS MAMMA MAGDALENA

Mamma hette Magdalena Eriksson, hon var född 1924, hon dog för sex år sedan, pappa ett år tidigare. Innan hon gifte sig hette hon Perényi. Det är inget typiskt judiskt namn, många judar bytte sina judiska namn till ungerska i början av 1900-talet har mamma berättat. På hennes mammas sida hette de först Polak, på hennes pappas sida Fodor. De bodde i ett litet samhälle, Keszthely vid Balatonsjön, i Ungern. Där växte mamma upp.

De var assimilerade, hade katolska ungrare som grannar, och mamma gick i en helt vanlig ungersk skola. Jag tror inte att de kände av någon antisemitism. Fast när mamma var i femårsåldern kom hon en dag hemspringande till sin mamma och ropade: ”Mamma, mamma, de andra barnen säger att jag har mördat Jesus.” Detta berättade hon för mig med humor. Hon sa att hon tyckte att det var lite komiskt. Mamma var väldigt humoristisk och berättade gärna roliga historier, hon var en bra berättare. Samtidigt vet jag ju att hon bar på en väldigt stor smärta.

Och hon berättade också hur hon och hennes mamma brukade sitta och lyssna på radion, på Hitler, innan Ungern ockuperades, och att de sa: ”Vad är det för en galning, tokstolle?”

Men plötsligt blev de utslängda från sitt hus och förflyttade till gettot i Keszthely. Från den dagen betraktades de som judar. Till Auschwitz kom mamma 1944. Hennes mamma mördades direkt vid ankomsten. Hennes pappa utvaldes att arbeta,

*Familjebild från Ungern. Magda, 5 år,
med sina föräldrar Julanda och Andor.*

tvångsarbete. Långt senare fick hon veta att han hade blivit sjuk i tyfus. Jag undrar när mamma egentligen förstod att hennes föräldrar mördats.

Hon var inte så lång tid i Auschwitz, kanske en eller två veckor, jag tror det. Från Auschwitz skickades hon till ett arbetsläger i Bremen och jag har förstått att hon hade ett väldigt tungt jobb där, bar tegelstenar, och att staden var mycket bombad. Jag vet inte mer än att hon också arbetade i en fabrik och att hon trodde att de tyska arbetarna inte riktigt förstod vad de judiska arbetarna var för några.

I fabriken fanns en snäll yngre man som gav henne mat. Han kanske förstod, men ändå inte, ibland vill man väl inte förstå. Till mig sa hon: ”Tänk om jag hade vetat hans namn, då hade jag velat tacka honom.” Hon visste också att det tyska folket inte heller hade det lätt efter kriget. Inte under kriget heller.

Från arbetslägret skickades mamma vidare till Bergen-Belsen. När hon berättade om det märkte jag på henne att det var någonting urdjävligt.

Bergen-Belsen befriades av brittiska styrkor den 15 april 1945. Soldaterna möttes av omkring 60 000 svältande och svårt sjuka fångar.

Mamma var sjuk och hamnade på ett sjukhus i Tyskland. Hon visste inte vart hon skulle ta vägen när hon blev friskare. Flickan som hon delade rum med berättade att hon planerade att åka till Sverige. Sverige för mamma? Hon hade läst och kände till Selma Lagerlöf, det var ungefär det enda. Mer än så vet jag inte.

Hon kom med tåg, inte de Vita bussarna, hon betonade väldigt starkt att det inte var med de Vita bussarna. Hon anlände till Trelleborg 1945, ensam, 20 år gammal, hon hade inga syskon, och hon slussades vidare till en flyktingförläggning i Loka Brunn i Bergslagen. För henne var det rena paradiset, hon tyckte att det var mycket fint.

*Magda, andra flickan från vänster,
med kamrater i Loka Brunn 1945.*

*Identitetshandling. Magda Fodor, född den
8 november 1924 i Keszthely i Ungern.*

PAPPA SVEN OCH ALLA BREVEN

Min far Sven kommer från Grythyttan som bara ligger en mil från Loka Brunn. Han jobbade åt polisen på flyktingförläggningen med registrering av flyktingarna. De träffades ganska snart efter mammas ankomst. I början brevväxlade de på både engelska och tyska, de skrev så kärleksfullt till varandra. Breven finns bevarade i lådan.

Det är ju fantastiskt, här kan jag läsa. Tänk, jag har en stor låda, det är faktiskt två lådor med brev, en med brev bara på ungerska.

Här är ett från min mammas pappa Andor, skrivet från Auschwitz till hans syster, faster Olga i Budapest. Det låter jättekonstigt, men så berättade mamma för mig. I brevet står: "Wir sind gesund, schreiben so bald als möglich und grüsse, Andor." (*Vi mår bra, skriver så snart som möjligt, hälsningar Andor.*) Det är ju märkligt.

Här är ett annat brev skrivet i Keszthely i juni 1944, också till Budapest. Antagligen när de var i gettot. Andemeningen i brevet är att de har det bra, de ville ge sken av det, så tolkar jag innehållet.

Mamma har skrivit cirka tio handskrivna sidor som börjar med: "Den 19 mars 1944 inträffade den händelse i Ungern som man fruktat i årtal. Ungern blev ockuperat av tyskarna." Hon försöker förklara, vill berätta historiskt, och skriver: "Det var en vacker söndagsmorgon den 19 mars 1944 när jag vaknade upp till ett fruktansvärt dån av flygplan som svepte i skyarna över vår lilla stad. Ingen visste i början vad det var som inträffat. Vi var ockuperade. Nu var vårt öde avgjort. Det skedde raskt med tyskarnas goda organisationsförmåga och ungrarna var alltför villiga att medverka. Redan första dagen anlände Adolf Eichmann som var ansvarig för att Ungerns judar skulle förintas."

Hon skriver vidare om den första tiden, när de hamnar i gettot, transporten till lägret, hur hon håller sin mamma hårt i handen innan SS-mannen skiljer dem åt. Hon skriver också om arbetslägret i Bremen, den fruktansvärda marschen och upplevelsen i

Bergen-Belsen. Allt är mycket kortfattat på dessa få handskrivna sidor. Hon hade velat skriva en bok. Men hon tyckte inte att hon skrev tillräckligt bra.

Mamma och pappa gifte sig snart, borgerligt, det var nog inte så vanligt på den tiden. Redan 1947 återvände hon med pappa till Ungern för första gången. Hon var glad att han ville följa med. Jag vet att han också var med på en återförening i Bremen 1992, för överlevande som nu var spridda i olika världsdelar. Men jag är ändå inte så säker på att han verkligen förstod vad mamma gått igenom.

I familjen var det inget hyschande, bland de sina hade mamma aldrig problem att prata om vad hon utsatts för. Då berättade hon gärna. Det var snarare jag som hade problem att höra. Men hon tyckte alltid att det var väldigt obehagligt om någon utomstående lyssnade, hon bröt ju på ungerska, naturligtvis. Var kommer du ifrån? Den frågan var jobbig, för svarade hon skulle ju folk förstå.

Det var den där dubbelheten, å ena sidan att berätta väldigt mycket, å andra sidan att inte vilja berätta alls. Men varför gav hon mig inte de judiska traditionerna som hon kunde, varför lärde hon oss inte mer? Jag tror att jag förstår. Hon var stolt över sitt ursprung men skämdes samtidigt och var rädd för att det ohyggliga skulle kunna hända igen.

JUDISK IDENTITET

Så jag har inte fått några judiska traditioner och jag vet inte heller vad det skulle innebära att ha en judisk identitet. Hur vet man det? Mamma var inte religiös, inte hennes föräldrar heller, och hon gick ytterst sällan i synagogan. Fast mamma hade ändå sin judiska identitet och för henne var det judiska jätteviktigt. Och någonstans inom mig har jag faktiskt också en bit judisk identitet. Det har jag ju, det vet jag. Om jag är i Berlin till exempel går jag till judiska museet. Och om jag är i Paris tycker jag att det är roligt att gå förbi synagogan. Det judiska finns där på något sätt hela tiden.

Nygifta. Sven och Magdalena Eriksson, 1945.

Mamma som inte ville pracka på oss vad vi skulle göra och hur vi skulle tänka, jag tror i alla fall att hon hade blivit överlycklig om jag gift mig med en judisk man. Det är jag hundra på. Hon tyckte att det var väldigt roligt när jag tog kontakt med andra-generationsgruppen. Ja, allt var mycket dubbelt.

Nu känner jag att jag som mamma ska berätta mer för mina barn, Miriam och Andreas, om deras mormor och hennes livsöde. Och jag tänker att jag ska renskriva mammas anteckningar, det har jag bestämt mig för. Men jag blir samtidigt osäker, vissa bitar i mammas liv är svarta hål där jag inte vet vad som hände. Det är synd att jag inte har någon som kände mamma lite närmare och som hade kunnat fylla i tomrummen.

När jag minns mamma ser jag henne som en väldigt glad människa. Jag har aldrig träffat på en människa som läste så mycket som hon, och hon jobbade precis som jag på bibliotek. Jag tror att många uppfattade henne som en liten, en och femtiofem lång, leende människa. Men jag vet att hon bar på en väldigt stor smärta, naturligtvis.

Familjen var väldigt viktig för henne, hon hade ju ingen kvar i Ungern, så hennes barn och barnbarn blev mycket betydelsefulla. Ibland tänker jag att det inte kan vara sant att mamma har varit med om allt det fasansfulla.

Göteborg, våren 2017

Steven Spielberg, judisk filmregissör, producent och manusförfattare, grundade 1994 stiftelsen The Shoah Foundation. Han lät miljonintäkterna från filmen Schindler's List gå oavkortat till stiftelsen. I arkivet, det största i sitt slag i världen, finns cirka 55 000 filmade vittnesskildringar, inte bara med judar, utan även med romer, Jehovas vittnen, homosexuella och krigsfångar.

Min familj och jag led svårt under kriget.
Vi blev förföljda av nazisterna eftersom vi
var romer. Tyskarna drev ut oss från våra
hem och tog allt vi ägde, vårt guld också.
Vi flydde för våra liv och fick inte ta med
någonting. Många dog av ren utmattning
och hunger. Att jag överlevde var
ett mirakel.

PABAJ KWIEK

Född den 5 juli 1930 i Lwów, Polen.

Ända sedan Pabaj Kwiek och hennes man Pawel Buzuj kom till Sverige 1974 har de bott i Västerås. Deras två äldsta barn bodde redan här. Men livet i Sverige blev aldrig som Pabaj önskat, alldeles för ensamt och tyst, hennes man som gick bort för många år sedan fann sig heller aldrig tillrätta i sitt nya land. Nu när Pabaj närmar sig de nittio och ser tillbaka på sitt liv är det svårt med alla minnen, och med språket också.

Pabaj berättar: Nej, ingen av oss blev tillfångatagen. Men familjen skingrades under kriget. I Ryssland var det sista gången vi alla var tillsammans. Två av mina systrar blev bortgifta och försvann och en syster dog. Vi gömde oss för det mesta i skogar och rörde oss mellan Ryssland och Polen.

Mina föräldrar kom från Sankt Petersburg i Ryssland, mamma hette Daria Dymitri och pappa Kincha Stefanovic. Så länge Lenin styrde hade de ett jättebra liv, mammas familj hade en stor villa. Men med Stalin ändrades allting, det blev svåra tider för mina föräldrar och de måste lämna sitt hus.

Jag är född 1930 i Lwów i Polen och är näst äldst bland sex syskon, jag hade fyra systrar och en bror. För att få ihop pengar till mat spådde mamma och pappa handlade med hästar. Annars skulle vi inte haft någonting att äta. Det var så vi levde. Men som barn hade jag det ändå bra för mamma och pappa fanns nära mig hela tiden. Jo, jag hade det mycket bra.

När andra världskriget bröt ut var vi i Ryssland och vi var tvungna att flytta från plats till plats, varenda dag. Jag minns att det var väldigt jobbigt, men jag kommer inte längre ihåg allting. Jo, att vi smög oss fram för att vi var rädda. Och att vi fick bröd att äta av den ryska militären, de gav oss mat. När de kom körande i sina bilar stannade de när de såg oss zigenare gå längs vägen, mammor och pappor och alla barn.

Vi var många romska familjer som var tillsammans, många människor, men vi var ändå jätterädda, rädda för att de skulle

mörda oss. Ibland kunde vi inte äta för att vi var så rädda. Och när man inte hade något att äta gjorde det ont. Vi hade det alla på samma sätt. Att vara utan mat och riskera att bli upptäckt, det var det värsta. Den mesta tiden levde vi gömda i skogarna. Detta är sådant jag minns.

EN HEMSK TID

En gång, vi var då inte i Ryssland utan i Polen – vi förflyttade ju oss hela tiden mellan Ryssland och Polen, till Krakow, till Lodz, till Warszawa också – och på torget i Krakow när tyskarna kom och letade efter judar och zigenare lyckades vi smita ut från torget och klara oss. Men jag blev vittne till något fruktansvärt, jag såg hur min väninna dödades av tyskarna. Hon gick för att hämta vatten, hon var jättevacker med sitt långa hår. Så kom tyskarna och sa att hon skulle stanna. De gick bakom henne, och sedan sköt de henne i huvudet. Det är ett hemskt minne.

På torget i Krakow tog tyskarna min blivande man Pawel, det var innan vi var gifta. Han skickades till Auschwitz och därifrån till Buchenwald och därefter till Sachsenhausen. Där skulle de skjuta honom, men han lyckades rymma på något sätt, kanske var det för att kriget tagit slut. Så hamnade han till sist i Polen för att ryssarna tog honom dit, och i Polen blev han fri.

Från mitten av 1942 skickades romer till Auschwitz i Polen. I Auschwitz-Birkenau upprättades en tid därefter ett romskt familjeläger, "Zigenar-familjeläget" och i februari 1943 började romer transporteras dit. Som flest fanns cirka 23 000 romska fångar från nästan hela Europa i familjeläget. Vuxna och barn gasades till döds eller slogs ihjäl av lägervakter. Många dog också av sjukdomar, undernäring och i medicinska experiment. Under natten mellan den 2 och 3 augusti 1944, "Zigenarnatten", revs romernas läger och alla de 2 897 kvarvarande fångarna gasades ihjäl.

Buchenwald var ett av de största koncentrationslägren på tysk mark. Under de åtta år som Buchenwald var i drift passerade närmare 239 000 fångar genom läget. De flesta av dem arbetade i tolvtimmarsskift som slavarbetare, arbete pågick dygnet runt. Fångar från det romska familjeläget i Auschwitz skickades dit våren och sommaren 1944. Tusentals romer dog i Buchenwald.

Sachsenhausen var ett koncentrationsläger strax norr om Berlin som byggdes redan 1936 och var i bruk i närmare tio år. Alla olika kategorier av fångar passerade lägret: politiska fångar, judar, romer, homosexuella, kriminella, Jehovas vittnen med flera. Även krigsfångar skickades dit och fångar från de tyskockuperade länderna. De flesta normän som deporterades till Tyskland placerades i Sachsenhausen.

Jag, en syster, mamma och pappa, var i Lwów när kriget led mot sitt slut och vi var tillsammans när ryssarna, Röda armén, kom. Ingenting av det som en gång varit vårt fanns kvar när kriget var över, ingenting.

En stor del av Europas romska befolkning dödades av nazisterna under andra världskriget. Totalt mördades cirka en halv miljon romer, kanske betydligt fler, runt eller över en miljon människor, det saknas statistik. De som överlevde koncentrationsläger var mestadels unga människor mellan 20 och 30 år. Små barn och äldre hade vanligtvis inte en chans under de grymma omständigheterna.

Sveriges gränser var stängda för romska flyktingar under andra världskriget. Redan från 1914 och fram till 1954 var all romsk invandring till Sverige förbjuden. Men trots det lyckades några få ändå komma in med de humanitära hjälpaktionerna.

Under flera årtionden efter andra världskriget erkändes inte romer som offer för rasistisk förföljelse. Överlevande romer fick vänta i årtionden på ekonomisk kompensation för fängslanden, bestående hälsoproblem och egendom som beslagtogs. Än i dag är det ytterst få som har erhållit någon ersättning. Det dröjde ända till 1982 innan Tyskland erkände att nazisternas folkmord också omfattade romer.

Pawel och jag gifte oss efter kriget i Krakow. Där fick vi en liten lägenhet av de polska myndigheterna. Men inte mer, vi fick klara oss bäst vi kunde, och vi fick inte gå i skolan. Vi hade lite sparade pengar och mamma spådde igen så vi fick ihop till mat, ibland kunde vi gå hem till polacker som gav oss något att äta. Vårt första barn, en son, Kola, föddes 1947. Sedan fick vi fem flickor, Zofia, Janina, Zenia, Kires och Maria som är yngst och född 1960.

TILL SVERIGE

Att vi ville till Sverige berodde på att våra två äldsta flickor hade flyttat hit med sina familjer. Allra först åkte vi till Jugoslavien, 1972, där gömde vi oss och gick sedan över gränsen till Italien. I Italien sökte vi asyl. Vi bodde i ett italienskt flyktingläger när vi fick reda på att vi skulle få komma till Sverige som kvotflyktingar, ”överföring av vissa zigenare”, hette det.

Våra flickor bodde i Västerås och där fick vi en lägenhet, 1974. Men vi trivdes inte och hade velat åka tillbaka. Ingen pratade med oss, inga grannar sa mer än ”hej” och ”hej då”, det var allt. Vi var vana vid att ha kontakt med folk, att man stannade och pratade med varandra, frågade om olika saker och bjöd in varandra på en kopp kaffe.

Min man reste och sålde mattor och hade inkomster. Och barnen gick i skolan och lärde sig svenska. För barnen gick det bra och alla har det bra i dag. Men min man Pawel som dog för sjutton år sedan, han mådde inte alls bra i Sverige. I Lodz kände alla honom, här var han ingen.

Jag har längtat tillbaka till Polen och jag var där 1983 och 1988, jag hade ett polskt visum som man behövde då. Nu är det för sent att resa tillbaka.

Nej, mina barn och barnbarn, jag har femton barnbarn, de vet inte mycket om mitt liv som barn och ung i Polen och Ryssland. Jag har inte berättat.

Västerås, hösten 2017

Staden Lwiv [lviv], ryska Lvov, polska Lwów, tyska Lemberg, ligger i västra Ukraina. Mellan åren 1919–39 var den polsk, och 1944–91 tillhörde den ukrainska sovjetrepubliken.

Pabajs vittnesberättelse är återgiven med hjälp av hennes kusinbarn Pawel Dabrowski. Den är kompletterad med fakta samt uppgifter hon lämnade till Röda Korset 1999 då hon sökte ersättning ur fonden The Nazi Relief Fund, som gav offer från Förintelsen ekonomisk kompensation. Hon fick cirka 3200 kronor i ersättning, hennes man 5000 D-mark.

Morfar berättade ofta för oss barnbarn om hur hans mamma och lillasyster brändes inne i deras hus i Bosnien. Han var bara ett barn och framför sina ögon såg han sin pappa dödas av den kroatiska militären Ustasja. Han talade hela livet om vad han varit med om. Men jag tror ändå att morfar blev lycklig i Sverige, han var en underbar morfar.

SAMIR MURATOVIC

*Född den 10 januari 1972 i Banja Luka, Bosnien,
tredje generationens överlevande.*

Samir Muratovic har hört sin morfars berättelse många gånger, de stod varandra nära, och han är van vid det muntliga berättandet, att berättelserna går som han uttrycker det från knä till knä. Hans morfar Suljo Ibrisevic var ett stycke levande historia, en envis och viljestark man som ville ha sista ordet. Nu känner Samir ett ansvar att föra hans berättelse, detta arv av brutala minnen, vidare till nästa generation. För utan historia överlever inte kultur och traditioner.

Samir berättar: Det min morfar har gått igenom är tragiskt, men det är också fint att ha ett minne från honom som kan påminna mig om att jag vill leva något bättre. Det ger mig en knuff i ryggen. Jag kom till Sverige för över tjugo år sedan, jag var 21 år och Bosnienkriget pågick då. 1993 hade jag flytt till Italien via Ungern och kom så till Sverige året därpå, hit därför att mina föräldrar och en bror redan bodde här. Den 4 december mitt i natten mötte familjen mig på flygplatsen. Vi körde från Stockholm till Norrland, det var mörkt och det var skog, skog, skog och snö och jag tänkte att jag ville tillbaka till Bosnien. Jag visste ingenting om Sverige, inte mer än var det låg och att det fanns en kung, inget annat. Vi bodde i Ljusne, och det var underbart däruppe, nu bor vi alla i Kortedala i Göteborg.

Som aktivist brinner jag för de romska frågorna och arbetar som romsk brobyggare för barn som går i skolan, och med modersmålsförstärkning i romani chib, jag studerar också på Södertörns högskola i Stockholm. Min fru jobbar i en skola och våra två barn, Zlatan och Alen är 10 och 6 år gamla. Jag har fått ett bra liv i Sverige, det kan man säga, fast jag hade det bra i Bosnien också. Men här är mitt liv intressantare, och tryggare. Det betyder mycket att den närmaste familjen är samlad.

Morfar flyttade hit 1995, men han gick nyligen bort. Han uppnådde en bra ålder och blev 85 år. Vi var tillsammans hela tiden till slutet.

I Bosnien, i Bronzani Maidan strax utanför Banja Luka, ägde hans farfar mycket mark, skog, de var rika och de hade ett stort

hus. Han hade sina föräldrar, naturligtvis, och de var fem syskon. De hade ett jättebra liv.

USTASJA

Men morfar drabbades mycket under andra världskriget. En dag, han var sju år, barnen hade följt med sin pappa för att hämta ved och de lekte i skogen när Ustasja, den kroatiska militären, kom till deras by. Inne i det stora huset fanns morfars mamma med sin lilla dotter, hans syster, de var ensamma hemma.

I länder där regimen var allierad med eller stödd av Nazityskland genomfördes anti-romska åtgärder. I april 1941, efter att Jugoslavien invaderats av Tyskland, Italien, Ungern och Bulgarien, bildades Oberoende staten Kroatien under ledning av Ustasjaledaren Ante Pavelic. Det fascistiska Kroatiens brutala mordkommando Ustasja började omedelbart förfölja serber, romer och judar. Raslagar som gällde romer och judar antogs redan i slutet av april samma år.

Koncentrationslägret Jasenovac, cirka hundra kilometer sydost om Zagreb i Kroatien, var räknat i dödstal ett av de större lägren i Europa under andra världskriget. Det byggdes 1941 och vakterna i lägret tillhörde de kroatiska Ustasjafascisterna. Det finns uppgifter på att 90 000–120 000 människor dödades i Jasenovac. Mellan 15 000 och 20 000 av dem var romer.

Ustasja tog sig in och började misshandla morfars mamma och kräva pengar och värdesaker. Som jag förstått det var det någon gång på våren 1942, och morfar berättade hur han hörde hennes skrik, mycket skrik, och hur han hörde sin syster gråta. Vad de gjorde med henne där inne visste han inte, eller så var det så att han inte ville berätta allt. Jag kan bara undra vad som hände.

De kom ut utan hans mamma och syster, och sedan satte de eld på huset. Morfar såg allt detta. Hans bror ville springa in och rädda deras mamma och syster, men morfar sa: ”nej, nej, det är jättefarligt”. Någon från militärtruppen ropade hans pappas och barnens namn, de var ju ute, men de svarade inte, tysta väntade de tills huset bränts ner. Morfars mamma och lillasyster brann inne.

Bland eldresterna letade de men kunde inte hitta eller se något och när morfars pappa var på väg att ta sina fyra barn därifrån kom Ustasja-militärerna tillbaka och började jaga honom. De grep honom och höll en kniv mot hans hals och morfar såg sin pappa dö för ingenting. De fyra syskonen sprang iväg.

BARNHEMMET

De sprang, kanske 30 kilometer, och kom fram till Banja Luka där en muslimsk kvinna fick se de fyra på gatan. Kvällarna hade börjat bli kalla så hon tog in dem, gav dem mat och frågade varifrån de kom. Hon kände till familjen och sa att hon skulle hjälpa dem. Nästa dag gick hon med barnen till ett barnhem. De blev inskrivna och alla fyra fick födelseåret 1935, för då under andra världskriget gavs alla barn som kom till barnhemmet samma födelseår.

Den federala jugoslaviska folkrepubliken utropades efter andra världskriget och kom att bestå av sex delrepubliker: Slovenien, Kroatien, Serbien, Bosnien-Hercegovina, Montenegro samt Makedonien. Tito, född 1892 och död 1980, blev dess förste premiärminister från 1945, 1953 fick han även titeln president, från 1963 på livstid.

Denna period i morfars liv var fruktansvärd. Barnen, de kom från Bosnien, hela Jugoslavien, sov på filtår på golvet. Det fanns inget rinnande vatten, inget varmvatten. Kan du tänka dig att det i en sal sov över sjuttio barn, barn som inte kunde tvätta sig? De fick nästan ingenting att äta och de hade dåliga kläder, det var värre än i ett fängelse. Det var strängt, regimen på barnhemmet drev det som i en diktatur, barnen fick stryk, många barn grät, blod, inte tårar.

Tro mig, de bilderna som morfar förmedlade, jag ser dem framför mig, hans berättelse, hans liv, och han berättade värre saker. En fruktansvärd händelse, de slog honom så hårt att han hamnade i koma i tre dagar.

Han och hans syskon gick ofta till kvinnan som hade anmält dem till barnhemmet och sökte skydd och för att få lite extra att äta. Hon såg till att morfar fick gå i skolan på barnhemmet, tack

Yngste sonen Alen med sin pappa Samir.

vare att det fanns en familj med stabil ekonomi som betalade för några av barnens skolgång, och som skaffade dem lite bättre kläder, men familjen kunde aldrig ta med sig barnen hem.

Ja, det var så han berättade att det var.

Morfar blev kvar på barnhemmet tills han fyllde arton år, när barnen var arton måste de flytta därifrån. Hans syster hamnade i Zagreb, en bror flyttade till turistorten Piran vid havet och öppnade eget. Hans äldsta bror hade vägrat att stanna kvar på barnhemmet. Han hade anmält sig till partisanerna och satt på sig uniform, men 1946 hade han återvänt och letat reda på sina syskon.

Så var denna fruktansvärda period för morfar och hans syskon.

Han hade gått ut skolan som bilmekaniker och började nu arbeta hos militären i Banja Luka, han träffade min mormor, min underbara mormor. Men sedan väntade ett nytt helvete, det kan jag ärligt säga dig.

VART SKULLE DE TA VÄGEN

De bodde mitt i centrum intill moskén, men huset var en officiell toalett för dem som dricker, alkoholister. För de hade ju ingenstans att ta vägen och mormor var en bestämd kvinna och hon hade ju ett barn, min mamma, så hon och morfar bestämde sig för att flytta in. De gjorde rent, tvättade allt, huset hade varken fönster eller dörrar så de satte uppe tyg och bodde där. Men myndigheterna kom och såg hur de hade det och sa att de inte kunde leva på det sättet. De fick flytta till en etta och där föddes tre barn till. Genom sitt arbete sattes morfar upp på en bostadslista och småningom fick de sin lägenhet i Banja Luka. Där bodde de sedan, och där växte jag också upp.

Många, många år senare, på 1980-talet, gick morfar tillbaka till Bronzani Majdan för att se vad som hade hänt med alla familjens tillgångar, marken som de ägde. Men han fick till svar att det inte fanns några bevis att marken var deras. För kunde man inte hävda att man var muslim eller rom, i morfars papper stod det bara att han var kroat, inte rom.

Varje gång morfar satt med sina barnbarn berättade han om sin mamma och sin lillasyster, och hur hans pappa dödades för ingenting. Men jag tror att han var lycklig för att han fick ett så långt liv. Den 3 augusti 2017, efter tre dagar på sjukhuset, dog morfar. Han såg till att vi andra inte skulle lida, han gick bort med elegans.

Jo, jag tänker mycket på hans berättelser, min historia. Vi är romer och jag en stolt rom, jag kan inte vara något annat än rom. Jag är född som rom, jag ska dö som rom. Och jag lär mina barn att de ska vara stolta över att de är romer oavsett om de pratar romani eller inte.

För min son Zlatan berättade jag nyligen lite grann om gammelmorfar och hans liv. Men jag tycker att det ännu är för tidigt, jag vill inte att det ska överföras som ett trauma utan väntar en tid till att berätta, och kanske skriver jag en bok också.

Göteborg, hösten 2017

Jag har gått igenom ett helvete och varit nära döden flera gånger. Sådana som jag finns inte många, som har varit i Auschwitz i över två år. Det var inte meningen att jag skulle överleva. Jag räddades med de Vita bussarna, tack vare chauffören, för jag fanns inte med på någon lista, han ville rädda så många som möjligt.

DINA HONIGMAN

Född den 29 juli 1921 i Lodz, Polen.

Dina Honigman var 23 år när hon kom till Malmö den 28 april 1945. Hon fördes till sjukhus och möttes för första gången på åratals av medkänsla. Hon glömmet det aldrig. Den våren vistades hon en tid i karantän i ett flyktingläger utanför Finspång. Att hon befann sig i frihet kunde hon inte tro och hon var ständigt rädd för att hon skulle föras bort och dödas. När hon förstod att hon verkligen var fri kunde hon inte glädjas, ensam utan släktingar hade livet inget värde. Att nu vid över nittio års ålder minnas och berätta är smärtsamt, det mest fasansfulla orkar Dina inte tala om.

Dina berättar: Jag är född 1921, i Lodz i Polen. Vi var sju syskon, jag hade fyra bröder och två systrar, med mig i mitten. Mamma och pappa var väldigt snälla och jag hade en bra barn-dom. Pappa handlade med Ryssland under första världskriget, så de hade mycket pengar. Men när jag föddes hade Polen blivit självständigt, den ryska rubeln hade inte längre något värde och vi blev fattiga. Jag minns att jag som barn lekte med tusentals rubel.

Mamma kom från ett väldigt religiöst hem, de kunde inte läsa jiddisch, som är mitt första språk, men de kunde hebreiska, och bibeln kunde både mamma och mormor. Mormor gick på gårdarna och samlade in pengar till fattiga judiska flickor som skulle gifta sig. För att gifta sig måste man ha en hemgift, men mormor behövde aldrig tigga. På ryggen bar hon en säck och i den fick hon challe (*flätat vitt matbröd*) till sabbaten. På fredagskvällar kom de fattiga hem till henne och deltog i sabbatsmåltiden. Det ansågs att mormor var helig. Hon var gift två gånger, först med en shohet, en slaktare, de var väldigt religiösa, och därefter med en rabbin. Mamma fick en halvbror.

Konstigt nog sa mormor att det kommer en tid då alla judar ska utrotas. Hon dog innan kriget bröt ut och vi ärvde en liten grönsaksaffär av henne.

När mamma gifte sig med pappa, som var tolv år äldre och kom från ett hem som inte var religiöst, sa han till henne att inte ha

på sig peruk, och inte klippa sitt vackra långa hår. Så jag växte upp i ett hem som inte var religiöst, men judiskt. Vi tände alltid ljus på fredagar, men vi firade inte de judiska högtiderna.

GETTOT I LODZ

När kriget brutit ut gjorde de ett getto i Lodz och vi tvingades flytta dit 1941.

Gettot i Lodz inrättades i februari 1940 i den mest omoderna delen av staden. Totalt passerade omkring 205 000 judar gettot.

Där fick vi dåligt med mat, matransonerna delades inte ut rättvist. Till gettot kom en man, Rumkowski. Du har hört talas om honom. (*Mordechai Chaim Rumkowski var ordförande i Lodz gettos judiska råd och hade också ansvar för matdistributionen, sjukvården, de sanitära och polisiära förhållandena.*) Han var en väldigt dålig person. I gettot hade vi ingenting.

Tyskarna tog min äldre bror Viktor och förde honom till ett kloster på landsbygden, det var vinter och frost, och där skulle han och andra från gettot rensa toaletter, med bara händerna. En pojke blev sinnessjuk. Viktor kom snart tillbaka och låg sedan en hel vecka och kräcktes. Han bestämde sig för att inte stanna kvar i gettot. Han kunde skriva in sig frivilligt till ett betalt arbete i Tyskland, och han skulle kunna skicka 12 zloty i månaden till familjen.

Eftersom vi hade varit rika en gång och hade silver kvar tog jag och sålde det, fast det gav inte mycket pengar, men jag kunde handla vår matranson. Och jag tänkte att jag skulle göra likadant som min bror, för då skulle familjen få det bättre, med 24 zloty i månaden.

Nu började de föra människor i döden. Först en familj som bodde i huset intill vårt. Familjen kördes iväg till Chelmno där de gasades till döds i lastbilar.

Sedan dödades flera av mina syskon i Chelmno. Mamma sa: "Sista natten ska du sova med mig, jag vet inte om vi träffas nå-

gon mer gång.” De tog henne till döden. I första hand skickade tyskarna de familjer som tagit emot pengar utifrån.

Dinas mamma Mindla (Mindel) och syskonen Chaja, Fajga, Luzer och Mozek fördes den 15 mars 1942 från gettot i Lodz till Chelmno där de gasades ihjäl i lastbilar. Dinas pappa Nusen David fördes bort den 1 april 1942, och gasades också ihjäl i Chelmno. Dinas äldste bror Abraham, var då redan försvunnen. Deras pappa hade skickat ut honom på landet för att skaffa mat, men han kom aldrig tillbaka.

Jag var nog cirka ett år i gettot.

ARBETSLÄGRET

Jag skrev in mig för att få arbeta i Tyskland, andra gjorde det också, men vi skickades inte dit, utan till ett koncentrationsläger i staden Posen (*ett annat namn för Poznan*) i Polen. När vi anlände skreks det ut i högtalare på järnvägsstationen: ”Judarna har kommit, judarna har kommit.” En kvinnlig kommandant kom fram och räknade upp alla och frågade sedan vilka som kunde tyska. De som kom från Tyskland förstås, de som Hitler hade gjort till judar och som själva inte ville kännas vid att de var judar. Kommandanten, jag kommer inte ihåg hennes namn, utsåg en kvinna som hette Alma till chef för vårt läger. Henne kommer jag ihåg, Alma, som tyskarna hade bestämt att hon var judinna.

Hon bestraffade oss i ett, plågade oss, tog maten ifrån oss och sålde den, marmelad, korv, vi fick ingenting. Om du kom hem sjuk från arbetet fick du en spann kallt vatten över dig, hade du feber kunde du få ligga ute i snön. Jag minns hur en flicka satt en hel natt och slog med en sked på en kastrull. Vi andra kunde inte sova. På morgonen satt hon kvar med skeden och kastrullen. Hon var död.

Jag arbetade något fruktansvärt med att bygga vägar och järnvägsräls, det var mycket tungt, hemskt och vi slet ut oss. De som inte kunde utföra arbetet fick ofta stryk av en tysk utan uniform, en förman som ständigt stod över oss med piska. Det hände att

en av de svagare flickorna fick armen bruten av ett slag, en annan flicka näsbenet, och en del flickor hade så många svarta ränder av slag att vi måste bära dem tillbaka till lägret.

På söndagar skulle vi vara lediga och vara ute. Vi fick inte gå in och värma oss på vintern. En flicka som också kom från Lodz lyckades smuggla ut ett brev till en högt uppsatt person och tala om att Alma tog allting ifrån oss, och hur rädda vi var för henne. Snart var Alma inte längre kommandant för vårt läger. Hon tvingades köa till maten som alla andra, och gå till arbetet som alla andra. Hon orkade bara en dag, sedan hoppade hon från tredje våningen och tog sitt liv.

I Posen fanns cirka 250 flickor och 120 av dem kunde till slut inte gå. 1942 skickades de 120 till förintelslägret Auschwitz-Birkenau. Året därpå resten av flickorna. Dina var en av dem. I Auschwitz fick hon veta att hennes kamrater förts direkt till gaskammaren.

AUSCHWITZ-BIRKENAU

I Auschwitz fick jag ett nummer intatuerat på vänster arm. Från den dagen var jag bara ett nummer.

Jag placerades i barack 19 och vi var tusen flickor i den baracken. Den låg mitt emot barack 25, dödsbaracken, och där var packat med flickor som skulle skickas till krematoriet. Men det var fullt i krematoriet. Flickorna som väntade på att dö fick varken vatten eller mat. Jag såg dem hänga ut med sina händer genom barackens galler som var gjorda av krattor. Ibland hängde de ut med sina händer en månad. De blev sjuka i tyfus och dysenteri. När de till sist lastats och kördes iväg på lastbilar skrek de upp mot himlen: ”Gud rädda mig!”

Vi som var i barack 19 blev också sjuka och fick dysenteri och därför skulle vi föras över till barack 25 och vänta på döden. Vid en selektion, jag hade kraftiga bröstsmärtor, gick jag fram till chefen och sa: ”Jag är nästan 20 år, jag är ung, jag kan arbeta, kan du inte ta mig till ett arbete i stället för döden?” Då skickade han mig till en arbetsbarack.

*I Auschwitz tatuerades numret 55290 på Dinas vänstra arm.
Alla fångar måste lära sig sina nummer på tyska.*

Den baracken var ett tidigare fängelse och omgiven av en mur, men vi kunde gå ut och in. Jag fick arbete i en ammunitionsfabrik. En judisk flicka var chef och förde dagligen bok över hur många som var sjuka och hur många som gick till arbetet. En dag fick jag ett gallanfall med fruktansvärda smärtor och kunde inte gå till arbetet. När jag talade om det för chefen fick jag till svar: ”Du måste till arbetet, det här är en arbetsbarack. Vi kan inte ha några sjuka.” Jag visste inte vad jag skulle göra, jag kunde ju inte lyfta mina fötter. De hade stora schäferhundar som skulle bita ihjäl dem som inte arbetade. Men chefen kunde inte göra någonting. Hon sa: ”Om du ska vara här måste du gå och arbeta. Stannar du väntar krematoriet på dig. Vilket väljer du?” Jag svarade att jag ville stanna.

Det kom tre tyskar och frågade hur många som inte gått till arbetet. Chefen sa cirka tjugo. Då ville de veta var vi befann oss. Hon svarade att vi var i baracken och låg på våra stråbritsar. Tyskarna sa att de inte behövde sådana som inte arbetade. Alla skulle skickas till gaskammaren.

Jag måste gömma mig, men var?

Lägreets utedass hade tolv hål och jag tänkte att jag skulle gå ut på gården, bort till dasset och sätta mig, och sedan dyka ner i skiten. Men när jag kom dit såg jag tolv huvuden sticka upp, flickorna var redan där. Så vart skulle jag nu ta vägen?

Bakom dasset låg en hög tegelstenar under en presenning. Jag kröp in och gömde mig. Rätt som det var kom tre flickor till och vi låg alla fyra där och lyssnade. De tre tyskarna kunde inte samla ihop de andra flickorna, de lät sig inte föras till gaskammaren utan sprang och sprang. Och under presenningen hittade de oss inte. Om det var natt eller dag, det kommer jag inte ihåg.

Rätt som det var blev det tyst, tyst, de andra flickorna var bortförda. Vi vågade inte andas, vi vågade inte krypa ut. Plötsligt kom tyska kvinnliga fångar som skulle hämta tegelsten, och där låg vi fyra under presenningen.

De tyska fångarna visste inte att flickorna lyckats fly från sin egen avrättning, utan trodde att de endast flytt undan ett bad och släpade iväg de fyra till vattnet. Flickorna stänkte lite vatten på sig och sprang fort till sin barack för att vara på plats vid inräkningen.

Flickorna i baracken skulle förmås ange sina fyra kamrater och tvingades ner på knä med tegelstenar i händerna som de måste hålla med upplyfta armar. Det var väldigt plågsamt och efter flera timmar orkade de inte längre och började peka ut oss.

Vi stod på rad, jag sist, och flickorna visade med sina huvuden att de inte skulle ange mig. Tyskarna ropade upp de tre andra flickorna och sa: ”Det lönar sig inte att komma med sådan skit till krematoriet. Det är ingen som går levande härifrån ändå. Ni kommer ju alla att dö i alla fall.” Så vi klarade oss den här gången. Alla flickorna släpptes.

Jag har varit med om många sådana här händelser i Auschwitz.

Vid ett tillfälle i ammunitionsfabriken satt vi kanske tjugofem flickor vid ett avlångt bord och arbetade, vi hade ganska lätta arbeten. I rummet intill som man kunde se genom ett fönster arbetade pojkarna med handgranater. En av flickorna sa till en judisk holländsk pojke: ”Vi är ju dumma som tillverkar ammunition åt tyskarna.” Och han var dum som gick fram till den tyska kommandanten och sa vad hon hade sagt. Mer behövdes inte. Tillbaka i baracken lästes våra nummer upp. Vi fick alla gå fram och tyskarna sa att vi skulle straffas för vad som sagts: ”Ni ska straffas, för ni ville inte arbeta åt tyskarna, med tjugofem rapp på stjärten och efter det ska vi föra över er till dödsbaracken. Ni ska i döden.”

Jag vet inte hur många slag med läderremmen jag hade fått, kanske, fyra, fem eller sex, när jag svimmade och inte längre kände något. När tysken var färdig låg jag där avsvimmad. Då hällde de kallt vatten över mig och slog mig med spannen. Jag vaknade till medvetande, var i ett chocktillstånd och hoppade på tysken, drog i hans hand och skrek: ”Varför ska du döda mig, jag har inte gjort någonting.” Då fick jag mer stryk och fördes

till dödsbaracken, ner i en källare till dödscellen, jag och en flicka till. När de ställde in lite mat till oss var jag fortfarande chockad och hällde ut den, och lät inte den andra flickan äta. Jag sa: ”Varför ska du äta när du ska dö?”

Någon hade talat väl om oss: ”Ni är ju oskyldiga, ni hade ju inte sagt något.” De släppte ut oss och tog oss tillbaka till ammunitionsfabriken. Ingen där hade trott att vi skulle komma levande från dödsbaracken.

DÖDSMARSCHEN

Hela lägerkomplexet evakuerades när den sovjetiska armén närmade sig i mitten av januari 1945. Fångarna tvingades ut på dödsmarscher till olika koncentrationsläger i Tyskland. Tiotusentals dog på vägen. De fångar som var för sjuka och svaga för att gå lämnades kvar i lägret. Auschwitz-Birkenau befriades av sovjetiska trupper den 27 januari 1945.

Jag var sjuk och låg på lasarettet i Auschwitz, med var i kroppen och huvudet. Någon behandling tror jag inte att jag fick, vet bara att till slut, när vi skulle lämna – ryssarna var på väg och några vittnen skulle inte finnas – då ville läkaren att jag skulle vara kvar och lägga mig. Men mina kamrater kom och sa att jag inte fick stanna: ”De kommer att tända på hela sjukhuset. Vi ska hjälpa dig.”

De tog vad de kom över, handdukar och salvor, smorde in mig på kroppen och lindade in mitt huvud i en handduk och höll mig under armarna. Vi sov i ladugårdar bland korna och de hämtade lite mjölk till mig. Men jag orkade inte längre, för mig var det viktigaste att de lät mig vara ifred. Jag bad flickorna att sätta mig upp och låta vakterna skjuta mig. Men de ville inte göra det.

Vi gick i tre dagar. Sedan kom tågen, inga vanliga tåg, vi packades tätt, tätt i boskapsvagnar och tvingades stå upprätta så många som gick in. Jag minns att flickorna sparkade undan andra för att göra plats åt mig. Jag var för sjuk för att kunna stå.

När vi kom till Ravensbrück (*koncentrationsläger för kvinnor*) hjälpte flickorna mig ut från tåget. Men barackerna till oss var inte färdiga och vi fick lägga oss i snön och vila. Jag vet inte hur länge vi låg. Men de släpade in mig i en barack och lade mig på en brits, den var i tre våningar, men eftersom jag inte orkade upp lade de mig på den nedersta. Vi skulle få en bit bröd vid ingången, gick man inte dit fick man ingenting. Mina kamrater kom för att få med mig ut: ”Vi kan inte dela maten, det finns så lite, vi ska hjälpa dig.” Det är det enda jag minns. Jag blev medvetlös. En sjuksköterska, hon var också fånge, hämtade en spann med snö och började riva mig med snön över hela kroppen. Jag öppnade ögonen, hon hade fått lite liv i mig.

BEFRIELSEN

Vi började gå igen och kom till Malhof.

Malhof var ett arbetsläger där den tyska krigsmakten bedrev slavarbete. De Vita bussarna, som tillhörde Röda Korset anlände dit, och de som skulle räddas, i första hand nordiska krigsfångar, fanns på deras listor.

Jag var inte anmäld och fanns inte på någon lista. Men chauffören sa till alla: ”Packa ihop er så mycket ni kan i bussarna.” Det var flera bussar. Jag kom med för att chauffören ville rädda så många han kunde.

Färden gick via Tyskland till Danmark. Bussarna besköts av allierade jaktplan, trots sina röda kors. Bussen bakom Dinas träffades och många dog, bland andra system till en av kvinnorna i Dinas buss. Chauffören viftade med sina Rödakorsflaggor, men det hade ingen effekt.

Chauffören sa: ”Nu är ni fria, gå ut och göm er i diken, var ni kan.” När flyganfallet var över fick vi gå in i bussarna igen. De andra hade fått Rödakorspaket med mat, men vi som inte var med på listan blev utan. Då tog chaufförerna fram några burkar med mat som de själva skulle ha och delade med sig. Det glömer jag aldrig. Sedan ställde de upp tallrikar med mat ute och sa att vi fick gå ut och äta. Så fort vi såg tallrikarna stack vi iväg från bussarna och börja äta, tyvärr var det inte bra för vi tålde inte maten.

Det finns nästan inte några fotografier på Dina som ung. Här är hon 25 år.

Kriget var inte slut, det var den 28 april, ombord på båten förstod jag att vi skulle till Sverige. Jag kom till Malmö. Där lade de in oss på ett lasarett och dit kom fina fruar och matade oss med tesked. För i Danmark hade de gjort fel och gett oss för mycket mat. Många dog när de kom till friheten för att de ätit för mycket.

Svenska kvinnor arbetade som volontärer på sjukhuset och hjälpte till med vård och mat. För första gången på länge upplevde de före detta fångarna vänlighet och medkänsla.

Efter några veckor på lasarettet flyttades jag till en karantän i Doverstorp flyktingläger och var där i tre månader tror jag. Dit kom en flicka, Inga, som jag heller aldrig glömmer. Hon hade bil och hon tog fem flickor hem till sig och gav oss mat, och så bjöd hon på kråftor. När vi såg de svarta krypen blev vi chockade, vi visste ju inte vad det var. Varje söndag kom Inga och hämtade oss så länge vi var kvar i karantänen.

Jag var 24 år när jag anlände till Borås, Algots hade köpt en syfabrik och där skulle vi få arbeta och bli väl behandlade, sa man. Men det var inte sant, vi blev utnyttjade. Vi skulle också få mat och husrum, men vi fem flickor, placerades i ett rum och kök som vi fick betala en hög hyra för.

En dag fick Dina veta att det skulle komma en judisk representant som hette Meyerfeldt till Borås. Hennes bror Viktor hade haft en klasskamrat med det namnet så hon gick på mötet för att se om det var han. Det stämde och han berättade att Viktor hade överlevt tack vare att han var en duktig porträttmålare, vilket gett honom vissa privilegier som bland annat bättre mat. Dina återsåg sin bror Viktor i Israel första gången 1956. Hon var då gift med en svensk icke-judisk man, bodde i Borås och hade fått sina två barn. 1974 flyttade hon till Israel, men återvände till Sverige 2009 och bor sedan dess hos sin dotter och hennes familj utanför Göteborg.

Det är nästan ingen människa som gått igenom ett sådant helvete som jag. Jag var nära döden många gånger. Jag kan inte berätta allt, det är för svårt. När man berättar för ungdomar kan de inte förstå – hur människor slängdes på lastbilar, och hur de skrek: ”Rädda mig, rädda mig!” Vem skulle rädda dem?

Jag kan inte sluta tänka på vad jag varit med om, aldrig.

Göteborg, hösten 2017

Dina Honigmans vittnesberättelse är kompletterad med uppgifter som hennes dotter Monica Ericson skrivit ner.

KÄLLHÄNVISNINGAR

ANNA ERIKSSON

Forum för levande historia

www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/koncentrationslager/bergen-belsen

PABAJ KWIEK

Hirsch, Monica & Nylander, Maja Kristin

Det tysta arvet; Göteborg: JIC Media, 2016

Forum för levande historia

www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/koncentrationslager/sachsenhausen

SAMIR MURATOVIC

Hirsch, Monica & Nylander, Maja Kristin

Det tysta arvet; Göteborg: JIC Media, 2016

Nationalencyklopedin

www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/jugoslavi

www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/ustasa

www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/tito

Forum för levande historia

www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/romer-under-forintelsen/folkmord

DINA HONIGMAN

Forum för levande historia

www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/ghetton/lodz-ghetto

www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/forintelselager/auschwitz-birkenau

Nationalencyklopedin

www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/mordechai-chaim-runkowski

”1942 blev vi utkastade till ett stängt getto utanför staden, isolerat med taggtråd och vakter. [...] Vi bodde i gettot i ungefär ett och ett halvt år. Då skulle det bli Judenrein (*fritt från judar*), och vi transporterades alla till Auschwitz-Birkenau.”

SIGMUND BAUM

”Hemma har jag en stor låda med mammas minnen. [...] När jag tar fram lådan börjar jag gråta, tårarna rinner. [...] jag har aldrig bearbetat min egen smärta.”

ANNA ERIKSSON

”Vi flydde för våra liv och fick inte ta med någonting. Många dog av ren utmattning och hunger. Att jag överlevde var ett mirakel.”

PABAJ KWIEK

”Ustasja tog sig in och började misshandla morfars mamma och kräva pengar och värdesaker. [...] De kom ut utan hans mamma och syster, och sedan satte de eld på huset. Morfar såg allt detta.”

SAMIR MURATOVIC

”Jag var inte anmäld och fanns inte på någon lista. Men chauffören sa till alla: ’Packa ihop er så mycket ni kan i bussarna.’ Jag kom med för att chauffören vill rädda så många han kunde.”

DINA HONIGMAN

De som talar är judar och romer, överlevande, barn och barnbarn till överlevande från Förintelsen. Deras berättelser är omskakande och en uppmaning till oss att ta reda på mer, lära oss att förstå vår historia och aldrig glömma det som tilläts ske.

Levande Historia i Göteborg
www.goteborg.se/levandehistoria

Göteborgs
Stad

ISBN-13: 978-91-639-6289-9

9 789163 962899